

L. Lisnovska, Ph.D., Assoc. Prof.
University of Modern Knowledge, Kyiv

PSYCHOLOGICAL REHABILITATION AND RE-SOCIALIZATION OF PERSONS ADDICTED WITH PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

The article considers the necessity of creating some therapeutic surroundings which is the whole complex of factors, united into the programme and aimed on overcoming dysfunctional display in order to form socially acceptable personal and behavioral qualities of the people which are depended on psycho-active substance. We analyzed specific characteristics of the addicted because after having taken down sharp symptoms the position appeared as the result of the disease is left.

Key words: people which are depended on psycho-active substance, options, disposition.

УДК 316.614

Г. Ломакін, здобувач
Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Харків

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

У даній роботі проаналізовані та розглянуті соціально-психологічні особливості та основні підходи до соціалізації у сучасному суспільстві людей, що приймали участь у бойових діях; визначені основні напрямки соціально-психологічної роботи з означеною категорією громадян для більш успішної їх (ре)адаптації в умовах мирного життя.

Ключові слова: учасники бойових дій, бойовий стрес, психічна травма, (ре)адаптація, (ре)соціалізація, реабілітація.

Проблеми, що пов'язані з соціалізацією та соціально-психологічною адаптацією у сучасному суспільстві людей, які перебували в екстремальних, пов'язаних з ризиком для життя умовах діяльності, на сьогоднішній день досить актуальна. Це обумовлено перш за все тим, що в усьому світі спостерігається стійка тенденція до збільшення чисельності техногенних катастроф, аварій, стихійних лих та військових конфліктів, які в світлі впливу на особистість мають особливе значення. Подібні тенденції спостерігаються і в Україні. Досвід інших країн говорить, що участь у екстремальних подіях, пов'язаних з ризиком до життя, травмуючим чином впливає на психічне здоров'я, стан і поведінку їх учасників, ускладнює соціалізацію в суспільстві.

Ще більш своєрідним є досвід військових, що приймають участь у різних локальних конфліктах, – їх відносять до групи людей з підвищеним ризиком розвитку психогенних порушень [1]. Пов'язані зі стресом психічні розлади є одним з головних внутрішніх бар'єрів на шляху реадaptaції ветеранів до звичайного життя. У них виникають труднощі в (ре)соціалізації в сучасному суспільстві, спостерігаються антигромадські, антисоціальні прояви, такі як наркоманія, алкоголізм, злочинність, жорстокість, апатія, суїцид тощо, які є проявом асоціалізації особистості, як наслідку впливу умов бойових обставин.

Психологічні наслідки участі в бойових діях призводять до того, що в умовах вже мирного часу у ветеранів порушується соціальна взаємодія, виникають сімейні та проблеми з працевлаштуванням, втрачається інтерес до суспільного життя, знижується активність при вирішенні життєво важливих проблем.

За отриманими даними провідних російських військових психіатрів, що вивчають частоту та структуру санітарних втрат в збройних конфліктах та локальних війнах, в останній час суттєво змінилися втрати психіатричного профілю в бік збільшення чисельності розладів пограничного рівня (між нормою та патологією) [7]. Ці психічні порушення впливають на всі рівні людського існування і приводять до стійких особистісних змін не лише у самих комбатантів (фр. Combattant – учасник бойових дій) але і членів їх сімей та очевидців травмуючих подій, суттєво впливають на їх ресоціалізацію в суспільстві [6].

Метою даної роботи є вивчення психологічного стану людей, які приймали участь у екстремальних подіях та впливу стрес-факторів бойових обставин на особистість учасників бойових дій, їх подальшу (ре)соціалізацію та соціально-психологічну (ре)адаптацію до умов мирного життя, збереження їх здоров'я та працездатності.

Дослідження впливу бойового стресу на особистість ветерана (С. В. Літвінцев; Е. В. Снедков; О. Б. Довгополук; Е. М. Єпачинцева; О. М. Харитонов, Г. М. Тимченко; Т. Б. Дмитрієва, В. Г. Василевський, Г. О. Ростовцев; Г. О. Фастовець тощо) довели, що його наслідки можуть бути більш суттєвими та тривалими ніж наслідки стресу мирного часу із-за кумульованих (накопичених) в душі, в пам'яті неодноразово пережитих жахів війни, фізичного та психічного перенапруження. Статистичні дані також свідчать, що на кожного загиблого на війні військовослужбовця приходиться один випадок самогубства ветеранів в період після проходження військової служби [7]. Таким чином, війна ще дуже довго впливає на її учасників. І тут на перше місце виходить питання про необхідність їх ресоціалізації в сучасному суспільстві, реадaptaції до умов мирного життя.

Отже **актуальність** порушеної теми обумовлюється необхідністю систематизації теоретичних та практичних знань про природу і типові прояви бойового стресу у учасників бойових дій, що необхідно для визначення шляхів подолання наслідків війни у ветеранів, з метою їх (ре)соціалізації в сучасному суспільстві та (ре)адаптації в мирному житті.

Об'єктом даної роботи є проблеми ресоціалізації та реадaptaції, що притаманні інвалідам війни та учасникам бойових дій, їх наслідки і методи вирішення.

Предмет – це психологічні наслідки участі у бойових діях, які проявляються у вигляді психічної травми бойового стресу і порушують процес (ре)соціалізації ветеранів в умовах мирного життя.

Те, як участь у бойових діях впливає на психіку людини, що побувала в екстремальних умовах, особливо солдата, віддавна служило предметом досліджень, переважно клініцистів, а в останні десятиріччя ці проблеми стали активно вивчати психологи та соціологи. Були підняті проблеми, пов'язані з реабілітацією, адаптацією військовослужбовців до умов мирного життя, які повернулися з війни у Афганістані та з інших локальних війн. І особливо гостро ці проблеми стали після аварії на Чорнобильській АЕС, землетрусу у Вірменії, Японії та інших промислових і стихійних катастроф. Багаторічні дослідження, під керівництвом Н. В. Тарабріної, довели, що "після впливу бойового травматичного психологічного стресу учасникам бойових дій приходиться

фактично заново відновлювати в умовах мирного життя структуру свого суб'єктивного життєвого простору, в тому числі і структуру взаємин стосунків, самооцінки та смисложиттєвих орієнтацій" [7].

Позначимо, що особливості життя за бойових умов, за дослідженням військових медиків та психологів, призводять до того, що соціальний стан індивіда після звільнення у запас характеризується так званою кризою ідентичності, тобто втратою цілісності та віри у своє соціальне призначення. Це виявляється в порушеннях здібності учасників бойових дій оптимально проявляти себе у складних соціальних взаємодіях, в котрих і формується самореалізація людської особистості [2]. Багато з цих людей втратили зацікавленість до громадського життя, знизилась їх активність при вирішенні своїх життєво важливих проблем. Також спостерігається і втрата здібності до співпереживання і необхідності у душевній близькості з іншими людьми.

Майже половина опитаних військовослужбовців, що приймала участь у бойових діях свідчать, що вони не можуть знайти порозуміння ні в суспільстві, ні у родині. Кожен четвертий з них має труднощі при спілкуванні у трудових колективах, а кожен другий змінював своє місце роботи декілька разів. Порушення здібності підтримувати соціальні зв'язки впливає і на сімейні стосунки (спостерігається дуже високий рівень розпадків шлюбу) [7].

Ще більш гостру психологічну драму відчувають інваліди, а також ті, хто втратив своїх близьких [5]. Повертаючись до повсякденного життя після впливу екстремальних подій, військовослужбовці ніяк не можуть адаптуватися до мирних умов. Страх, агресивність, підозрливість стають для багатьох з них постійними супутниками життя [3].

Отже, поряд з багатьма наслідками війни (економічні, політичні) існують не менш важливі психологічні та соціальні наслідки.

Перебування в екстремальних умовах характеризується впливом на психіку людини стрес-факторів підвищеної інтенсивності [2]. Тривалість їх впливу, а також психотравмуючий характер можуть сприяти виникненню змін у психічній діяльності, знижуючи ефективність життєдіяльності в соціальній сфері, як в середовищі дії, в якому відбувається процес розширення та примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом вже в мирних умовах. При цьому поширюється і коло жертв, в котре потрапляють не тільки самі учасники подій, але і їх родичі.

В джерелах сучасної концепції соціалізації (А. Бандура, Г. Тард, Т. Парсонс) процес соціалізації розглядається в широкому (філогенез) та вузькому розумінні цього поняття (процес включення людини в соціальне життя шляхом активного засвоєння нею норм, цінностей та ідеалів). Та розглядається, як типовий (формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки) і одиничний процеси (пов'язаний з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду, тобто зі становленням індивідуальності) і реалізується через соціальну адаптацію та через процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей, ідеалів, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє "Я", тобто через інтеріоризацію (лат. interior – внутрішній) [6].

Отже, можемо зауважити, що соціалізація учасників бойових дій після повернення до умов мирного життя виступає як ресоціалізація, тобто відновленням порушених якостей особистості (довоєнних), що необхідні їй для повноцінної життєдіяльності в суспільстві; та через процес соціальної реабілітації – поновлення, включен-

ня в нормальний процес соціалізації осіб, які пережили бойовий стрес.

Свідченням того, що колишні учасники бойових дій мають труднощі в соціальній адаптації, як виду взаємодії особи із соціальним середовищем, у процесі якого відбувається узгодження вимог та сподівань обох сторін, до умов мирного життя, є їх конфліктна поведінка в соціальній середі: нездатність прийняти нові правила "гри", небажання іти на компроміси, спроби вирішувати суперечки мирного часу звичними силовими методами. Колишні вояки підходять до мирного життя з фронтовими мірками та переносять військовий досвід поведінки на мирний час, хоча і десь у глибині душі розуміють, що це неприпустимо. Після бойового гартування компроміси мирного часу, коли "ворог" формально таким не є і застосування до нього звичних методів боротьби заборонено Законом, зазвичай виявляється складним для психологічного сприйняття тими, у кого виробилась миттєва та загострена реакція на небезпеку. Багатьом ветеранам взагалі важко стримуватися, виявляти гнучкість, відмовлятися від звички будь-що братися за зброю – у прямому чи переносному значенні цього слова. Деякі починають пристосовуватися, намагаючись не виділятися серед інших. Іншим це не вдається, і вони залишаються "бійцями" на все подальше життя. Яка ж із двох цих тенденцій у психологічному потенціалі учасників бойових дій (творча або руйнівна) буде домінувати за мирних умов, напряму залежить від індивідуальних особливостей ветерана, а також від умов, у яких вони опиняються після повернення з війни [10].

Слід також відмітити, що соціальна реабілітація та реадaptaція учасників бойових дій до умов мирного життя характеризується напруженими відносинами між ними та суспільством. Більшість ветеранів негативно ставляться до представників влади, вважають, що держава їх зрадила, у них виникає бажання вимістити накопичений душевний біль за безглузде кровопролиття та загибель своїх товаришів. Життєвий досвід цих людей досить самотній та унікальний, він надто сильно відрізняється від досвіду людей що не воювали, що і породжує непорозуміння з боку основної маси населення. Громадянське суспільство, як правило, ставиться до колишніх вояків з непорозумінням та побоюванням, що тільки посилює хворобливу реакцію ветеранів на таке ставлення, яке вони сприймають та розцінюють з приたまанням їм фронтовим максималізмом [7].

У новій соціальній ситуації, до якої потрапляють учасники локальних воєн та збройних конфліктів, їх екстремальний досвід стає непотрібним, а вони (ветерани) у свою чергу не в змозі від нього відмовитися. Виявляється таке психологічне протиріччя: військова дисципліна, необхідність беззаперечного виконання наказу, підлеглість своїм військовим командирам ведуть до обмеження особистої свободи, але в свою чергу екстремальні умови війни виробляють у рамках цієї жорсткої військової системи і такі якості, як рішучість, ініціативність, винахідливість, здібність до самостійних дій в скрутних обставинах – бо виживає той, чия реакція швидше, а прийняте рішення буде найбільш адекватним до цієї конкретної обставини [4]. Тому і виходить, що слухняний виконавець, що звик до військового розпорядку, погано пристосований до життя у громадянському суспільстві, в той же час нерідко виявляється сильною, вольовою, незалежною особистістю, що усвідомлює свою винятковість, що має специфічний досвід та особисту систему поглядів. За мирних обставин такі люди, як правило, стають незручними для керівників своєю самостійністю, сміливістю та фронтовим максималізмом, саме тими якостями, які допомогли уціліти на війні.

Ветерани війни вимушені шукати шляхи до застосування своїх сил, енергії та досить специфічного досвіду

там, де як їм здається, вони потрібні, де їх розуміють та сприймають такими, які вони є: намагаються знову потрапити на війну (їдуть до "гарячих" точок), влаштовуються до силових відомств, а інколи їдуть до кримінальних угруповань – туди, де може бути потрібен їх специфічний досвід та навички. За соціологічними даними, 75 % опитаних виявляли бажання повернутися до Чечні (річ іде про учасників бойових дій у Чечні, РФ), також це стосується і учасників інших конфліктів, або у будь яку іншу "гарячу" точку, причому практично кожен четвертий міг би це зробити без усяких роздумів. А до 12 % учасників локальних конфліктів минулих років виявляли бажання присвятити своє життя військовій службі за контрактом у будь-якій армії, що воює [9].

Зазначимо, що соціалізація ветеранів відбувається як за стихійного впливу на особистість різних обставин життя, так і за цілеспрямованого формування особистості [6]. Спогади та загальне минуле, яке не відоме ні рідним, ні знайомим, зближують ветеранів та примушують їх тягтися один до одного. Так формуються громадські об'єднання та спілки учасників бойових дій. Усвідомлення приналежності до "особливої касті" на довгі роки зберігає між ветеранами бойових дій теплі, довірливі стосунки. Вони прилучається до групи учасників бойових дій, намагаючись стати її частиною, досягнути почуття "Ми" і почуття "Я" серед "Ми", що позбавляє самотності, дає відчуття сили і впевненості, спонукає до впливу на соціальне життя у групі в процесі міжособистісних контактів, сприяє набуттю індивідуального досвіду. Ветерани намагаються допомагати один одному та підтримувати в оточуючому їх соціумі, де інші ставляться до них без належного порозуміння, з підозрілістю та настороженістю.

Можемо зазначити, що накопичений, кумульований за довгі роки роботи в Харківській міській Спілці ветеранів Афганістану досвід роботи з означеною категорією громадян відіграє свою позитивну роль в соціалізації ветеранів, сприяє їх адаптованості в суспільстві.

Розглядаючи зміни фізичного та психологічного стану учасників бойових дій, спираючись на дані світової статистики, можна говорити, що кожен п'ятий учасник при відсутності будь яких фізичних ушкоджень страждає нервово-психічними розладами, а серед поранених, що отримали каліцтва – кожен третій. Інші наслідки, котрі проявляються після екстремальних впливів, починають виявлятися через декілька місяців по поверненню до умов мирного життя [3]. Це різноманітні психосоматичні захворювання. За даними експертів військово-медичної академії у учасників бойових дій (у порівнянні з людьми, які не перебували в бойових обставинах) у два-три рази вище вірогідність таких захворювань, як гіпертонія, виразка шлунка та дванадцятипалої кишки. Загальний стан здоров'я характеризується слабкістю, погіршеною працездатністю, головними та серцевими болями, сексуальними розладами, порушеннями сну, фобічними реакціями тощо, а у інвалідів доповнюється ще й проблемами, пов'язаними з отриманими пораненнями та травмами [7].

Психологічні розлади та прояви дезадаптації у військовослужбовців виникають, як правило, після впливу травмуючих психіку умов бойових обставин та, більш того, здатні виникати несподівано, через довгі роки, на фоні загального благополуччя. У симптомокомплексі, що їх супроводжує, всі симптоми пов'язані між собою, і прояви одного із них породжують інший. Слідством цих проявів виступають депресивні стани, що тільки ускладнюють взаємодію ветеранів в соціальному середовищі. В основі психічної травми можуть бути усвідомлені і неусвідомлені зміни фізіологічної, емоційної,

когнітивної (інтелектуальної) і поведінкової складових системи регуляції. Але якщо безпосередньо у позначеній стресовій ситуації дані зміни можна вважати нормою, то в мирному житті вони часто викликають дезадаптивні реакції і виглядають як психічні відхилення, але по суті це не що інше, як глибоко закоренілі способи поведінки, пов'язані з екстремальними подіями у минулому [3]. Після повернення до мирних обставин на вже наявні, пов'язані з війною психічні розлади, нашаровуються нові розлади, обумовлені стресами, пов'язаними з соціальною дезадаптацією. Ветерани підходять до мирного життя з фронтовими мірками і переносять військовий спосіб поведінки на мирний ґрунт; у них особливим чином з'єднуються способи поведінки, що сформувалися під впливом стрес-факторів бойової обстановки, і колишні (довоєнні) способи поведінки.

Подолання індивідом психотравмуючого впливу стресорів бойових обставин залежить від трьох факторів: характеру психотравмуючих подій, індивідуальних характеристик ветеранів та особливостей умов, в які ветеран потрапляє після повернення з війни. Взаємодія цих трьох факторів з процесом когнітивної переробки психотравмуючого досвіду (поєднання уникнення спогадів з періодичним їх повторенням) приводить або до зростання психічного напруження, або до поступової асиміляції психотравмуючого досвіду. В результаті чого можливі: психічна рестабілізація або десоціалізація. Впливаючи на умови, в які потрапляє ветеран і змінюючи їх, можливо позитивно змінювати і індивідуальні характеристики ветерана. В цьому у полягає особливість реабілітаційних заходів та соціально-психологічної роботи з успішною реадптації учасників бойових дій в мирних умовах [7].

Основними сферами соціалізації є діяльність, спілкування та самосвідомість. Залучення учасників бойових дій до соціальної активності, сумісної діяльності через Спілки ветеранів дає змогу комбатантам виражати себе як суспільними індивідами, проявляти особистісні смисли, виявляти самостійність, ініціативу, творчість та професіоналізм, засвоювати нові види активності. У сфері спілкування відбувається поглиблене розуміння себе та інших учасників комунікативного процесу, збагачення змісту взаємодії та сприйняття людьми одне одного, а у сфері самосвідомості передбачається становлення "Я-концепції" індивіда, осмислення свого соціального статусу, засвоєння соціальних ролей, формування соціальної позиції, моральної орієнтації. Двосторонній процес соціалізації передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків і активне їх відтворення. Тобто людина не тільки адаптується до умов соціуму, елементів культури, норм, що формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, а й завдяки своїй активності перетворює їх на власні цінності, орієнтації, установки [6].

Впливаючи на умови, в які потрапляє ветеран, залучаючи ветеранів до соціальної активності, сумісної діяльності через громадські та ветеранські об'єднання, можливо впливати і на процес соціалізації, що охоплює всі аспекти залучення особистості до культури, навчання і виховання, за допомогою яких людина набуває соціальності, спроможності брати участь у соціальному житті.

Отже, можемо стверджувати, що на вищезазначені прояви дезадаптації, які спостерігаються у ветеранів за умов мирного життя, значний вплив мають психічні розлади, як наслідок екстремальних ситуацій участі у бойових діях. Тому край важливою для ветеранів є організація реабілітаційних заходів, яка повинна носити комплексний характер, з урахуванням індивідуальних особливостей ветерана. Поряд з медичною допомогою треба надавати і психологічну. Ветерани потребують не

лише соціальної допомоги, а й психотерапії, психокорекції, зняття емоційного напруження.

Важливою, на наш погляд, є і попереджувальна діагностика. Виявлені особливості слід враховувати при організації реабілітаційних заходів з учасниками бойових дій, інвалідами війни та членами сімей загиблих (померлих) ветеранів, що і буде сприяти успішній інтеграції колишніх вояків у суспільному просторі, знижуючи напруженість у соціальних відносинах, сприяти їх ресоціалізації в мирних умовах.

Одним із шляхів в психосоціальної та психокорекційній роботі з означеною категорією громадян є діяльнісний підхід, теоретично розроблений О.М. Леонтьєвим і який дозволяє більш якісно та глибоко осмислити особистість ветерана та його потреб. Залучення ветеранів до соціальної активності (діяльності) дає змогу корегувати прояви дезадаптації особистості. Соціальна активність допомагає індивіду в процесі діяльності переосмислити травматичний досвід і може виступати запорукою подолання негативних психологічних наслідків бойових дій, катастроф та стихійних лих таких, як: психосоматичні розлади, емоційні і особистісні порушення, порушення в когнітивній сфері. В процесі соціальної діяльності можлива профілактика та психокорекція міжособистісних стосунків та успішності адаптації постраждалих в суспільстві.

Таким чином практична спрямованість та перспективи даної роботи полягають в систематизації сучасних теоретичних та практичних знань у вивченні соціально-психологічних особливостей процесу (ре)соціалізації учасників бойових дій в мирному житті.

Список використаних джерел

1. Абдурахманов Р. А. Психологические проблемы послевоенной адаптации ветеранов Афганистана / Р. А. Абдурахманов // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 1. – С. 131-134.
2. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М.: Наука, 1983. – 367 с.

Г. Ломакин, соискатель

Харьковский национальный педагогический университет имени Григория Сковороды, Харьков

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ

В данной работе проанализированы и рассмотрены социально-психологические особенности и основные подходы к социализации в современном обществе людей, которые принимали участие в боевых действиях; обозначены основные направления социально-психологической работы с данной категорией граждан для более успешной их (ре)адаптации в условиях мирной жизни.

Ключевые слова: участники боевых действий, боевой стресс, психическая травма, (ре)адаптация, (ре)социализация, реабилитация.

G. Lomakin, competitor

Gregory Scovoroda National Pedagogical University of Kharkiv, Kharkiv

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMBATANTS' RESOCIALIZATION PROCESS

In this work were analyzed and considered socio-psychological features and main approaches to socialization in the modern society of people who took part in military actions; defined main directs of socio-psychological works with special category of citizens for more successful (re)adaptation in society of peaceful life.

Key words: participants of the military actions, combat stress, psychic trauma, (re)adaptation, (re)socialization, rehabilitation.

УДК 316.6

Т. Мандзик, студ.

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

ВИХОВНИЙ СТИЛЬ БАТЬКА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТОВАНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У статті розглянуто проблему виховних стилів батька в суб'єктивному сприйнятті підлітками, його значення для формування соціально-психологічної адаптованості та домінуючого типу ставлення підлітка до оточуючих в комунікативній сфері. Докладно проаналізовано важливість батька в вихованні дитини та вплив різних моделей його поведінки на формування особистісних рис підлітка.

Ключові слова: стилі батьківського виховання, соціально-психологічна адаптованість, соціально – психологічна дезадапованість, типи ставлення особи до інших.

Вступ. Батьки передають дитині моделі поведінки, характерологічні особливості, і навіть способи вирішення проблем, чим самим сприяючи соціально-психологічній адаптації дитини.

3. Ломакин Г. И. Роль социальной активности в коррекции ПТСР у ветеранов / Г. И. Ломакин // Проблемы экстремальной та кризисной психологии. Сборник научных работ. Вып. 11. – Харьков: НУЦЗУ, 2012. – С. 109-120.

4. Лесной Н. После войны / Н. Лесной. – ГЕО, 2006. – № 2. – С. 104-108.

5. Посттравматическое стрессовое расстройство. Предисловие. – 2005. – С. 3-4.

6. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.

7. Орбан-Лембрик Л. Е. Социальная психология: Пособие. У 2-х кн. Кн. I: Социальная психология личности и сплуквання / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.

8. Підчасов Є. В. Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які приймали участь в бойових діях / Є. В. Підчасов, Г. І. Ломакин // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вып. 10. – Харьков: НУЦЗУ, 2011. – С. 86-98.

9. Психосоциальная работа с участниками локальных боевых действий: Метод. пособие / Сост. М. А. Костенко, Н. Б. Костенко, А. В. Урезков. – М.: АСТ, 2000. – 198 с.

10. Сенявская Е. С. Войны XX столетия: социальная роль, идеология, психология комбатантов и посттравматический синдром / Елена Спартаковна Сенявская. – История. – 1999. – № 43. – С. 39-72.

1. Abdurahmonov R. A. Psychological problems of postwar adaptation of veterans of Afghanistan / R. A. Abdurahmonov // Psychologicheskij Jurnal. – 1992. – V. 13, № 1. – P. 131-134.

2. Kitaev-Smyk L. A. Psychology of stress / L. Kitaev-Smyk. – Moscow: Nauka, 1983. – 367 p.

3. Lomakin G. The role of social activity in the correction of PTSD in veterans / G. I. Lomakin // Extreme problems and crisis psychology. Collected Works. Iss. 11. – Kharkov: NUTSZU, 2012. – P. 109-120.

4. Lesnoy N. After the war / N. Lesnoy. – GEO. – 2006. – № 2. – P. 104-108.

5. Post-traumatic stress disorder. Foreword. – 2005. – P. 3-4.

6. Malkina-Pych I. G. Psychological assistance in crisis situations / Irina Germanovna Malkina-Pych. – M.: Izdatel'stvo EXMO, 2005. – 960 p.

7. Orban Lembryk L. E. Social Psychology: Handbook: In 2 Vol. Book I: Social psychology of personality and communication / L. E. Orban-Lembryk. – K.: Lybid', 2004. – 576 p.

8. Pidchasov E. V. Analysis of socio-psychological manifestations of PTSD in individuals who took part in the fighting / E. V. Pidchasov, G. Lomakin // Extreme problems and crisis psychology. Collected Works. Iss. 10. – Kharkov: NUTSZU, 2011. – P. 86-98.

9. Social work with local actors fighting: Method. Manual / Comp. M. A. Kostenko, N. B. Kostenko, A. V. Urezkov. – M.: AST, 2000. – 198 p.

10. Senyavskaya E. S. Wars of the twentieth century: the role of social ideology, psychology combatants and PTSD / Elena Spartakovna Senyavskaya. – Istorija. – 1999. – № 43. – P. 39-72.

Надійшла до редколегії 08.11.14